

بررسی آماری وضعیت و زمینه‌های فعالیت علمای علوم دینی در ایران عصر سلجوقی

ناصر صدقی^۱

دانشیار تاریخ دانشگاه تبریز

ناهید باقری توفیقی

دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه تبریز

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۱۲/۵؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۶/۸

چکیده

یکی از تحولات تاریخی ایران عصر سلجوقی برتری یافتن موقعیت قشر اجتماعی موسوم به فقها و اهل شریعت اهل سنت در عرصه‌های آموزشی و اجتماعی و فرهنگی بود. با این که در مورد این پدیده در شکل گزاره‌های تاریخی کیفی تحقیقات قابل توجهی صورت گرفته و دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است، اما ابعاد و مصادیق تاریخی چنین امری به صورت دقیق مورد پژوهش قرار نگرفته است. در این نوشته تلاش شده است که بر اساس یافته‌ها و روش تحلیل آماری، موقعیت علمای دینی شناخته‌شده ایران عصر سلجوقی بر اساس فعالیت آنها در سه زمینه، یعنی فعالیت علمی، مذهب و حوزه‌های جغرافیایی، نشان داده شود. مبنای کار منابع تاریخی مهم چون *الکامل ابن اثیر*، *المنتظم ابن جوزی*، *وفیات الاعیان ابن خلکان*، *سیاق تاریخ نیشابور عبدالغافر فارسی* و *الانساب سمعانی* بوده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، عراق عرب و خراسان پررونق‌ترین مراکز حضور و فعالیت علمای دینی در دوره سلجوقی بوده‌اند و عراق عجم در رتبه سوم قرار داشته است. همچنین از میان علمای دینی شناخته‌شده، در حدود ۸۰ درصد آنها شافعی‌مذهب بوده‌اند. از حیث فعالیت فکری و آموزشی هم در حدود ۷۰ درصد علمای دینی شناخته‌شده در علم حدیث فعالیت داشته‌اند. پیشینه تاریخی، مرکزیت سیاسی خراسان و عراقین عرب و عجم در دوره سلجوقی، تأسیس مدارس نظامیه در شهرهای مهم خراسان و عراق و حمایت‌های حکومت سلجوقی از مذهب شافعی و علوم نقلی اهل سنت در به وجود آمدن وضع مذکور تأثیر بسیار زیاد داشته است.

واژه‌های کلیدی: تاریخ ایران، عصر سلجوقی، علمای دینی، علوم دینی، مذاهب اسلامی.

مقدمه

سلجوقیان (۴۳۱-۵۹۹ ق) به پشتوانه قدرت نظامی ترکمانان، برنامه‌ریزی سیاسی دیوانیان ایرانی و مشارکت علمای دینی طرفدار ایدئولوژی و شریعت اهل سنت، در گستره جغرافیایی وسیعی از ماوراءالنهر و خراسان در شرق تا شام و بلاد روم در غرب، نظام سیاسی واحد و فراگیری شکل دادند که ایران کانون اصلی آن محسوب می‌شد. یکی از پیامدهای مهم ظهور سلجوقیان در تاریخ ایران و سرزمین‌های همجوار قوت گرفتن علمای دین و مذاهب اهل سنت بود، مسأله‌ای که تا حدود زیادی ناشی از گسترش جریان مدرسه‌سازی به واسطه حمایت دولت سلجوقی و رقابت‌های مذاهب رایج اسلامی جهت ترویج و گسترش باورها و ارزش‌های مذهبی خودشان بود. مسأله برتری جایگاه علمای دینی متعلق به مذاهب اهل سنت و گسترش مراکز آموزشی و علوم متعلق به آنها در عصر سلجوقی را محققان در ارتباط با عوامل مختلف مورد توجه قرار داده‌اند.^(۱) در پژوهش حاضر تلاش شده است با رویکرد تحلیلی متفاوت موقعیت علمای دینی اهل سنت و نوع مذهب و پراکندگی جغرافیایی و فعالیت آنها در شاخه‌های مختلف علوم دینی، بر اساس یافته‌ها و محاسبات آماری، به صورت کمی و عددی نشان داده شود. با توجه به موضوع بحث، منابع و مراجع تاریخی مهم در مورد احوال و فعالیت‌های علمای دینی در دوره سلجوقی اساس تحقیق قرار گرفته است. دو دسته منابع به عنوان مراجع تحقیق برگزیده شده است: *الکامل فی التاریخ ابن اثیر، المنتظم فی تواریخ الملوک و الامم ابن جوزی و وفیات الاعیان ابن خلکان* به عنوان منابع مهم مربوط به حوزه عراق و سیاق تاریخ نیشابور عبدالغافر فارسی و *الانساب* سمعانی به عنوان مهمترین منابع متعلق به حوزه خراسان، به عنوان مراجع یافته‌های پژوهش حاضر قرار گرفته‌اند. بر اساس منابع تاریخی مذکور، که به لحاظ موضوعی جامعترین و مفصلترین مراجع در موضوع تاریخ‌نگاری، تراجم و وفیات و انساب مربوط به سده‌های پنجم و ششم هجری هستند، ابتدا تعداد علمای دینی مربوط به نیمه دوم سده پنجم و کل سده ششم هجری، به عنوان مقطع تاریخی مربوط به عصر سلجوقی، به تفکیک هر منبع، مورد شناسایی قرار گرفته است. در مرحله بعدی، گرایش مذهبی، عرصه‌های فعالیت علمی و پراکندگی جغرافیایی علمای دینی شناخته شده، بر اساس یافته‌های آماری، نشان داده شده است. هرچند اطلاعات و آمار ارائه شده در این تحقیق، با توجه به آگاهی‌های محدود مؤلفان آثار مورد استفاده نسبت به همه عالمان علوم دینی و شافعی بودن آنها، به غیر از ابن جوزی فقیه مورخ حنبلی، نمی‌تواند انعکاس دهنده دقیق و کامل تعداد علمای دینی و عرصه‌های فعالیت فکری آنها در کل گستره قلمرو

سلجوقیان باشد، اما نتایج تحقیق می‌تواند نشانگر بخشی از واقعیت‌های جایگاه علوم دینی در دوره سلجوقی باشد. برتری قاطع موقعیت مراکز فرهنگی عراقین عرب و عجم در غرب^(۲) و خراسان در شرق^(۳) و فراوانی مطلق تعداد علمای شافعی‌مذهب و برتری رواج علم حدیث و بعد از آن فقه در بین مجموعه علوم دینی رایج از نتایج و یافته‌های پژوهش حاضر است. این در حالی است که بر اساس جغرافیای مذاهب در ایران دوره سلجوقی، شافعی‌ها حد اکثر نصف جمعیت مذاهب اسلامی آن دوره را شامل می‌شده‌اند و در کنار آنها حنفی‌ها دارای جمعیت و گستردگی جغرافیایی قابل توجه بوده‌اند. اما سهم علمای دینی حنفی در قیاس با شافعی‌ها اندک بوده و سهم دیگر مذاهب، چون حنبلی‌ها و شیعیان، ناچیز است. همچنین بر اساس الگوی به‌کاررفته در پژوهش حاضر، می‌توان عرصه‌های موضوعی دیگر، چون تعداد و حوزه‌های فکری و جغرافیایی فعالیت علمای علوم عقلی و حوزه‌های فعالیت فکری آنها، را هم به صورت جداگانه بر اساس منابع مورد تحقیق قرار داد و با رویکردی تطبیقی، نسبت و موقعیت علوم دینی با علوم عقلی را در دوره سلجوقی، بر اساس یافته‌های آماری، مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد.

۱. بررسی اطلاعات/المنتظم ابن جوزی

ابوالفرج جمال‌الدین عبدالرحمان بن جوزی (۵۰۸-۵۹۷ ق)، معروف به ابن جوزی، متولد شهر بغداد، مورخ، واعظ، مفسر و فقیه حنبلی، یکی از علمای دینی مهم اهل سنت در دوره سلجوقی است (ابن خلکان، ۱۳۸۱/۲: ۲۰۳). دوره زندگی ابن جوزی در بغداد مقارن با خلافت شش تن از خلفای عباسی معاصر با سلجوقیان عراق است: المسترشد (۵۱۲-۵۲۹ ق)، الراشد (۵۲۹-۵۳۰ ق)، المقتفی (۵۳۰-۵۵۵ ق)، المستنجد (۵۵۵-۵۶۶ ق)، المستضیء (۵۶۶-۵۷۵ ق) و الناصر (۵۷۵-۶۲۲ ق). ابن جوزی در دوره خلافت المستضیء (۵۶۶-۵۷۵ ق) به اوج شهرت خویش رسید، تا آنجا که بزرگترین واعظ حنبلیان شناخته می‌شد (ابن جوزی، ۹/۱۴۱۵: ۵۲۷) و خلفای شافعی بغداد به خاطر وی حنبلیان را مورد توجه خاص قرار می‌دادند (همو، ۵۵۵). ابن جوزی فقیه و مورخ کثیر-التألیف بوده که امروزه بخش مهمی از آنها از بین رفته است (ابن خلکان، ۱۳۸۱/۲: ۲۰۴). *المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم* مهم‌ترین اثر او در تاریخ عمومی اسلام و منبعی بسیار مهم و اساسی برای علمای اهل سنت در زمینه تاریخ اسلام، شناخت صحابه، رجال و حدیث بوده است و مورخان متأخرتر از او، چون ابن کثیر، ذهبی و ابن حجر عسقلانی، از غالب مطالب آن استفاده کرده‌اند (عالم‌زاده، ۱۳۷۹: ۵-۶). اخبار و روایات کتاب *المنتظم*، به سبک تاریخ‌های عمومی و سنت تاریخ‌نگاری رایج، به صورت سال‌نگار ثبت شده است. سال اتمام اخبار رویدادهای کتاب *المنتظم* سال ۵۷۴ ق است، بیش از بیست سال قبل

از وفات مؤلف. ترتیب حوادث کتاب چنین است که بعد از ذکر اخبار مهم و حوادث هر سال که از نظر مؤلف جالب یا شگفت‌انگیز بوده، ذکر وفیات بزرگان آمده است.

تعداد و نسبت علمای عصر سلجوقی در کتاب/المنتظم بر اساس مذهب آنان		
مذهب	تعداد	درصد
شافعی	۳۰۱	٪۸۲
حنبللی	۳۶	٪۹/۵
حنفی	۱۶	٪۴
شیعی	۵	٪۱/۵
معتزلی	۴	٪۱
مالکی	۲	٪۰/۵
نامعلوم	۳	٪۰/۸
جمع کل	۳۶۷	٪۱۰۰

در آنچه به بحث حاضر ربط پیدا می‌کند، مطالب مندرج در مجلدات نهم و دهم کتاب *المنتظم* اخبار رویدادهای سده‌های پنجم و ششم هجری را شامل می‌شود. ابن جوزی، به جهت رویکرد دینی و مذهبی در تاریخ‌نگاری، اخبار و رویدادهای تاریخی را با محوریت اهل دین و مذهب، چون خلفا و ائمه دین، به نگارش درآورده و اطلاعات قابل توجهی در موضوع احوال و آثار علمای دینی و اهل مذاهب ارائه کرده است.^(۴) در این اثر اسامی و اخبار ۳۶۷ نفر از علمای دینی دوره سلجوقی ذکر شده است. ابن جوزی به سیاق دیگر مورخان و وفیات‌نویس‌ها، که عموماً با معیارها و مرزبندی‌های مذهبی تاریخ نوشته‌اند، تلاش کرده است مذهب و گرایش‌های فکری و زمینه‌های فعالیت علمای دینی مورد بحث را ذکر کند. از این ۳۶۷ نفر، ۳۰۱ نفر شافعی‌مذهب، ۳۶ نفر حنبلی، ۱۶ نفر حنفی، ۵ نفر شیعه، ۴ نفر به لحاظ کلامی معتزلی (به لحاظ فقهی؟) و ۲ نفر مالکی هستند. این آمار از چند لحاظ قابل توجه است. این ارقام نشان می‌دهد که متناسب با مذهب غالب در مناطق غربی ایران و عراق عرب، که همان مذهب شافعی بوده، و همچنین تعلق انحصاری مدارس نظامیه به ترویج و آموزش اصول و فروع عقاید مذهب شافعی، تعداد علمای دینی متعلق به این مذهب دارای غلبه قطعی و حداکثری است. البته صرف اکثریت جمعیت شافعی‌ها نمی‌توانسته علت واقعی برتری قطعی علمای این مذهب نسبت به مذاهب دیگر باشد، چراکه شافعی‌ها هیچ‌گاه دارای برتری و کثرت جمعیتی ۸۰ درصدی نسبت به مذاهب دیگر در نواحی مذکور نبوده‌اند. در اینجا نقش عامل دیگر، یعنی سیاست‌های حمایتی حکومت در ترویج مذهب شافعی و ایجاد مراکز علمی و آموزشی و مساجد و اوقاف برای حمایت از مذهب شافعی نقش تعیین‌کننده‌ای در برتری قاطع موقعیت علمای مذهب شافعی نسبت به مذاهب دیگر داشته

است (قس سبکی، ۱۳۸۳ ق/۴: ۲۱۶؛ ۵: ۱۶۳؛ ۱۲-21: 1961: Makdisi). به علاوه، ملاحظه می‌شود که علمای حنبلی از حیث تعداد و فراوانی در رتبه دوم قرار دارند. حنفی‌ها در قیاس با حنبلی‌ها اکثریت را در عراقین عجم و عرب داشته‌اند، اما چون ابن جوزی خود حنبلی بوده، به نظر می‌رسد به جهت تعلق مذهبی و آشنایی با حنبلی‌ها، نام و اخبار تعداد بیشتری از علمای حنبلی را ثبت کرده است. شمار کمتر علمای شیعه البته طبیعی است. این امر هم ناشی از محدودیت و پراکندگی جمعیت شیعیان بوده و هم محدودیت‌هایی که برای فعالیت مذاهب شیعی در دوره سلجوقی، که عصر غلبه و برتری ایدئولوژی اهل سنت است، پدید آمده بود (قس ابن کثیر، ۱۴۰۷/۱۲: ۹۷)، همچنان که سنی بودن ابن جوزی و دیگر نویسندگان و فیات‌ها را در این امر باید موثر دانست. موقعیت معتزله به عنوان قائلان به رویکردهای عقلی و فلسفی در علوم و باورهای دینی نشان می‌دهد که تا چه اندازه، در قیاس به سده دوم هجری، که عصر رونق جریان معتزله است، زمینه برای فعالیت ایشان طی سده‌های پنجم و ششم هجری محدود شده بوده است، امری که ناشی از غلبه و برتری اهل شریعت، چون محدثین و فقها، به واسطه پیوند و اتحاد این قشر با سیاست‌های مذهبی قشری‌گرایانه خلافت عباسی و وزرای شافعی-مذهب سلجوقی، چون شخص نظام الملک، بوده است (بوئل، ۱۳۸۹؛ 47: Hodgson, 1977).

جایگاه رشته‌های علوم دینی بر اساس کتاب <i>المنتظم</i>		
علوم دینی	تعداد نفرات	درصد ^(۵)
حدیث	۳۲۶	٪۸۹
فقه	۹۹	٪۲۷
قراءت قرآن	۶۸	٪۱۹
نحو و ادب	۲۳	٪۶/۵
تفسیر	۷	٪۲

ارزیابی زمینه فعالیت‌های علمی علمای دینی بر اساس اطلاعات مندرج در *المنتظم* نیز نتایج قابل توجهی را نشان می‌دهد. در بین علمای دینی، همان‌طور که برتری قطعی با علمای شافعی است، در بین مجموعه علوم دینی رایج هم برتری قطعی با علم حدیث است، نقلی‌ترین و روایی‌ترین بخش از علوم دینی که موضوع آن نقل و ثبت اقوال دینی منسوب به پیامبر و صحابه و ائمه دین و نقد و ارزیابی سلسله اسانید آن است. از مجموع ۳۶۷ عالم دینی مذکور در *المنتظم*، ۳۲۶ نفر محدثند. بعد از علم حدیث، که در حدود ۸۹ درصد علمای دینی در آن فعالیت داشته‌اند، علم فقه در رتبه دوم قرار دارد، ۹۹ نفر از کل ۳۶۷ نفر عالم دینی، ۹۹، یعنی ۲۷ درصد کل علمای مذکور در کتاب ابن جوزی.

بعد از حدیث و فقه، علوم دینی دیگر چون قرائت قرآن، نحو و ادب و تفسیر به ترتیب در رتبه های بعدی قرار دارند. ۶۸ نفر از علما یا ۱۹ درصد در علم قرائت قرآن، ۲۳ نفر یا ۶/۵ درصد در نحو و ادب و ۷ نفر یا ۲ درصد در کار تفسیر بوده اند. سهم محدود و ناچیز علم تفسیر در بین علوم دینی این دوره نشان دهنده اقبال و حمایت اندک از این علم بوده است، چراکه تفسیر که بیشتر مبتنی بر استنباط عقلانی و فهم و توضیح معانی و مفاهیم و مضامین آیات قرآن است و این با غلبه علوم نقلی چندان سازگار نبوده است. از حیث پراکندگی جغرافیایی و محل سکونت علمای علوم دینی، عراق عرب با مرکزیت بغداد در رتبه اول قرار دارد که خود ناشی از دارالخلافه بودن و مرکزیت سیاسی و معنوی بغداد در جهان اهل سنت و اهمیت مدرسه نظامیه بغداد بوده است (Makdisi, 1961: 4-10). از مجموع ۳۶۷ نفر از علمای دینی مذکور در کتاب، ۲۴۲ نفر در عراق و شهر بغداد فعالیت داشته اند، یعنی ۶۶٪ از کل. خراسان، به علت جایگاه خاصی که از چند قرن قبل به عنوان یکی از مراکز مهم علوم دینی در جهان اسلام داشته، در رتبه دوم قرار دارد. از تعداد علمای مذکور، ۴۴ نفر، که ۱۲ درصد را شامل می شود، در خراسان فعالیت داشته اند. آنچه در مورد مذهب اکثریت علمای خراسان قابل توجه است تعلق آنها به مذهب شافعی است. از ۴۴ نفر از علمای خراسانی، ۴۰ نفر شافعی مذهبند و این یک برتری قطعی را نشان می دهد. این در حالی است که خراسان در این دوره خود از مراکز مذهب حنفی هم بوده است. علت مسأله به احتمال زیاد ناشی از همان سیاست خواجه نظام الملک در راه اندازی مدارس نظامیه بوده است (کسای، ۱۳۶۳: ۷۳) و نظامیه های نیشابور و مرو، که فعالیت گسترده ای در این دوره داشته اند، نقش اساسی در برتری موقعیت علمای شافعی مذهب و فراوانی آنها در خراسان داشته اند. از حیث برخورداری از علمای دین و مرکزیت علوم دینی این دوره، منطقه جبال یا عراق عجم، با شهرهای مهم ری، اصفهان و همدان، در رتبه سوم قرار دارد. تعداد ۳۰ نفر از مجموع علمای ذکر شده در المنتظم، که ۸ درصد را شامل می شود، در عراق عجم فعالیت داشته اند. مجموع مناطق دیگر، چون فارس و ایالات ساحلی خزر و جزیره و شام، هم از حیث برخورداری از تعداد علمای دینی، مساوی با ناحیه جبال بوده اند.

۲. بررسی اطلاعات الکامل ابن اثیر

تاریخ الکامل تألیف ابوالحسن عزالدین ابن الاثیر الجزری (متوفای ۶۳۰ ق) از حیث میزان اطلاعات و اخبار موجود درباره رویدادهای تاریخی عصر سلجوقی دارای جایگاه ممتاز و یگانه ای است. گرچه این اثر چند دهه بعد از عصر سلجوقی در جزیره واقع در شمال عراق، قلمرو اتابکان موصل، تألیف یافته، مؤلف آن از طریق مشاهدات و شنیده-

هایش و دسترسی به آثار تاریخی قبل از خود درباره سلجوقیان، این دوره را به خوبی درک کرده بوده است. مجلدات هشتم و نهم این اثر رویدادهای کل دوره سلجوقی، یعنی سده‌های پنجم و ششم هجری را در بر می‌گیرد. ثبت وقایع تاریخی *الکامل* تا سال ۶۲۸ ق، دو سال قبل از مرگ ابن اثیر، ادامه یافته است.

تعداد و نسبت علمای عصر سلجوقی ذکر شده در <i>الکامل</i> بر اساس مذهب آنان		
مذهب	تعداد نفرات	درصد
شافعی	۱۷۵	۶۳٪
حنفی	۲۶	۹/۳٪
حنبلی	۲۵	۹٪
شیعی	۴	۱/۵٪
معتزلی	۳	۱٪
مالکی	۱	۰/۳٪
نامعلوم	۴۵	۱۶/۵٪
جمع کل	۲۷۹	۱۰۰٪

با این که میزان اطلاعات تاریخی ابن اثیر، به لحاظ آگاهی از جزئیات و گستردگی جغرافیایی و تنوع وقایع تاریخی، در مقایسه با کل مورخین این دوره وسیع و شگفت‌انگیز است، بر خلاف مورخان دینی، چون ابن جوزی، چندان تمرکزی در ذکر احوال علمای دینی نداشته و به تناسب گزارش‌های هر سال تنها به ذکر وفیات و اخبار مشهورترین آنها پرداخته است. در *کامل طی* دوره سلجوقی از ۲۷۹ نفر عالم دینی یاد شده است. از این تعداد، ۱۷۵ نفر شافعی، ۲۶ نفر حنفی، ۲۵ نفر حنبلی، ۴ نفر شیعی، ۳ نفر معتزلی، ۱ نفر مالکی هستند. همچنین مذهب ۴۵ نفر از علمای دینی ذکر شده در کتاب مشخص نشده است.

جایگاه رشته‌های علوم دینی بر اساس <i>الکامل</i>		
علوم دینی	تعداد نفرات	درصد
حدیث	۱۱۷	۴۲٪
فقه	۷۵	۲۷٪
نحو و ادب	۲۴	۸/۵٪
قرائت قرآن	۱۳	۴/۵٪
تفسیر	۶	۲٪
کلام	۴	۱/۵٪

از حیث زمینه های فعالیت علمی و فکری، از تعداد ۲۷۹ عالم دینی ذکر شده در کتاب، ۱۱۷ نفر (۴۲ درصد) عالم علم حدیثند، ۷۵ نفر (۲۷ درصد) فقیه، ۲۴ نفر (۸/۵ درصد) نحوی و ادیب، ۱۳ نفر (۴/۵ درصد) قاری، ۶ نفر (۲ درصد) مفسر و ۴ نفر (۱/۵ درصد) متکلم. عرصه فعالیت ۴۰ نفر هم مشخص نشده است. از حیث پراکندگی جغرافیایی علمای دینی، نتایج کتاب *الکامل*، به مانند *المنتظم*، نشان دهنده برتری قطعی ناحیه عراق به مرکزیت بغداد است. ناحیه خراسان هم در رتبه دوم قرار دارد. در مورد دیگر نواحی نتایج چندان دقیق نیست، چراکه این اثر به خاستگاه و محل فعالیت بخش مهمی از علما اشاره نکرده است. مطابق گزارش های او، شهر بغداد، مرکز خلافت، کانون حضور علمای دینی در این دوره بوده است.

فراوانی آمار علمای عصر سلجوقی بر اساس منطقه جغرافیایی بنا بر <i>الکامل</i>	
تعداد نفرات	منطقه
۱۶۷	عراق عرب (بغداد)
۴۲	خراسان
۲۲	جبال (عراق عجم)
۴۱	دیگر مناطق

از تعداد ۲۷۹ نفر از علمای دینی این دوره، ۱۶۷ نفر در شهر بغداد حضور داشته اند که ۶۰ درصد مجموع علمای این دوره را شامل می شود. ۴۲ نفر یا ۱۵ درصد از تعداد علما متعلق به خراسان هستند. از حیث گرایش های مذهبی هم در بین علمای ناحیه عراق و شهر بغداد شافعی ها در رتبه اول قرار دارند، حنبلی ها در رتبه دوم و حنفی ها در رتبه سوم. در بین علمای خراسان هم برتری قطعی با شافعی هاست و حنفی ها در رتبه دوم قرار دارند.

۳. بررسی اطلاعات و فیات الاعیان ابن خلکان

احمد بن محمد بن ابراهیم اربلی معروف به ابن خلکان، قاضی، تاریخ نگار، فقیه، ادیب و نویسنده شافعی مذهب قرن هفتم هجری است که در سال ۶۰۸ ق در شهر اربیل زاده شد. خانواده اش همه از علما و فقها بودند.

ابن خلکان از اهل سنت و جماعت بود و در این زمینه تعصب خاصی داشت و این باور در لابه لای سطور کتاب معروفش کاملاً نمودار است. و فیات الاعیان و انباء ابناء الزمان مماً ثبت بالنقل والسمع و اثبتته العیان اثر برجسته ابن خلکان است که وی تدوین آن را در قاهره و در سال ۶۵۴ ق آغاز نموده و در سال ۶۷۲ ق در همان شهر به

اتمام رسانده است. این کتاب مشتمل بر شرح حال ۸۴۶ نفر از امیران و وزیران و دانشمندان و عارفان مسلمان است که بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است.

تعداد و نسبت علمای عصر سلجوقی در <i>وفیات الاعیان</i> بر اساس مذهب آنان		
مذهب	تعداد نفرات	درصد
شافعی	۶۰	٪۹۱
حنبلی	۳	٪۴/۵
حنفی	۲	٪۳
معتزلی	۱	٪۱/۵
جمع کل	۶۶	٪۱۰۰

ابن خلکان در این کتاب سرگذشت سه گروه از بزرگان، یعنی صحابه، تابعین (به استثنای چند نفر) و خلفا را ذکر نکرده است و علت این امر را زیاد بودن اطلاعات در مورد ایشان بیان کرده است. چنان‌که از جدول بالا پیداست، ابن خلکان از ۶۶ نفر عالم علوم دینی عصر سلجوقی یاد کرده است. به لحاظ گرایش‌های مذهبی، از این تعداد ۶۰ نفر شافعی، ۳ نفر حنبلی، ۲ نفر حنفی و ۱ نفر معتزلی هستند. به مانند نتایج دیگر منابع مورد رجوع ما، تعداد علمای دینی شافعی دارای برتری مطلق است.

جایگاه رشته‌های علوم دینی بر اساس <i>وفیات الاعیان</i>		
علوم دینی	تعداد نفرات	درصد
فقه	۴۸	٪۷۵/۵
حدیث	۲۳	٪۳۵
نحو و ادب	۱۰	٪۱۵
کلام	۹	٪۱۳/۵
تفسیر	۷	٪۱۰/۵

شیوه کار ابن خلکان در معرفی و ذکر احوال آثار بزرگان و مشاهیر نشان می‌دهد که وی تحت تأثیر گرایش‌های مذهبی خود، غالباً به معرفی اعیان دینی شافعی پرداخته و چندان توجهی به علمای دیگر مذاهب نکرده است. به لحاظ زمینه‌های فکری و علمی هم از تعداد علمای دینی مذکور در *وفیات الاعیان*، ۴۸ نفر در فقه، ۲۳ نفر در حدیث، ۱۰ نفر در نحو و ادب عربی، ۹ نفر در کلام، ۷ نفر در علم تفسیر فعالیت داشته‌اند. فقیه بودن ابن خلکان باعث شده که وی، به شکلی متفاوت از منابع دیگر، بیشتر از محدثین، به شرح احوال فقها بپردازد. اما از حیث پراکندگی جغرافیایی، اطلاعات موجود

در وفیات، تا حدودی منطبق با نتایج به دست آمده از دیگر مراجع مورد استفاده در پژوهش حاضر است:

فراوانی آمار علمای عصر سلجوقی بر اساس منطقه جغرافیایی بنا بر وفیات الاعیان	
منطقه	تعداد نفرات
عراق عرب (بغداد)	۲۷
خراسان	۱۵
عراق عجم	۳
دیگر مناطق	۲۱

۴. بررسی اطلاعات سیاق تاریخ نیشابور

عبدالغافر فارسی (۴۵۱-۵۲۹ ق)، مؤلف کتاب سیاق تاریخ نیشابور، که ذیلی بوده بر کتاب تاریخ نیشابور حاکم نیشابوری، از علمای دینی خراسان عصر سلجوقی بوده که به لحاظ خاستگاه و منشأ خانوادگی و اجتماعی مقامی خاص و ممتازی در خراسان داشته است. وی اصالتاً از خاندانی مهاجر بود که از فارس به نیشابور مهاجرت کرده بودند. عبدالغافر، هنگام اشاره به جد پدرش، وی را با نام ابوعبدالله الفارسی الفسوی یاد کرده که نشانگر تعلق اجداد وی به شهر فسا در فارس است (عبدالغافر فارسی، ۱۳۶۲: ۲۱).

تعداد و نسبت علمای عصر سلجوقی در سیاق بر اساس مذهب آنان		
مذهب	تعداد افراد	درصد
شافعی	۴۶۳	٪ ۸۴/۶
حنفی	۵۶	٪ ۱۰/۵
شیعی (علوی)	۱۶	٪ ۳
مالکی	۳	٪ ۰/۵۶
حنبلی	۱	٪ ۰/۱۸
کرامی	۶	٪ ۱/۱۲
جمع کل	۵۴۵	٪ ۱۰۰

به نوشته عبدالغافر اجداد وی، و از جمله پدرش، اهل دین و علم و فضل بوده و در علم حدیث و فراگیری و روایت آن فعالیت گسترده ای داشته اند. عبدالغافر از جانب مادری متعلق به خاندان های دینی و مذهبی شناخته شده نیشابور و خراسان سده های پنجم و ششم هجری و از اسباط دو شخصیت دینی و عرفانی مشهور، ابوالقاسم قشیری و ابوعلی دقاق، بوده است (همو، ۷۵۴).

اهمیت تأثیر جایگاه خاندان مادری عبدالغافر از آنجا در موقعیت وی قابل توجه است که تربیت وی بیشتر در نزد جد مادریش، امام قشیری، بوده (همان جا) و مادرش نیز زنی بوده محترمه و شناخته و دختر سیده فاطمه، دختر ابوعلی دقاق. اجداد خراسانی او، جز تعلق به صوفیه، شافعی‌مذهب هم بوده‌اند (همو، ۶۷). به اعتبار چنین سوابق خاندانی و موقعیتی که عبدالغافر در خراسان عصر سلجوقی داشته، کتاب *سیاق تاریخ نیشابور* یکی از معتبرترین مراجع تاریخی در زمینه آگاهی از وضعیت و تعداد علمای دینی خراسان، به مرکزیت شهر نیشابور، طی سده‌های پنجم و ششم هجری است.

در کتاب *سیاق تاریخ نیشابور*، از ۵۴۵ نفر از علمای دینی دوره سلجوقی با محوریت شهر نیشابور یاد شده است که رقم بسیار قابل توجهی است. عبدالغافر در کتاب خود به ذکر نام و اطلاعات علمایی پرداخته است که به لحاظ خاستگاه جغرافیایی یا متعلق به نیشابور بوده‌اند و یا این که جهت کسب علم از مناطق دیگر جهان اسلام، از ترکستان و ماوراءالنهر و عراق و شام و مصر، به این شهر آمده و یا به مناسبتی از نیشابور دیدار کرده و یا از آنجا عبور کرده بوده‌اند. بنابراین، همه علمای مذکور در کتاب نیشابوری یا خراسانی نیستند و همیشه معلوم نیست که کدام عالم اهل کدام دیار است.

جایگاه رشته‌های علوم دینی بر اساس سیاق		
درصد	تعداد نفرات	علوم دینی و غیر دینی
۹۴/۵٪	۵۰۴	حدیث
۸/۴٪	۴۵	فقه
۸/۴٪	۴۵	نحو و ادب
۵٪	۲۷	وعظ
۳/۹٪	۲۱	قرائت قرآن
۳٪	۱۶	اصول
۲/۴٪	۱۳	تفسیر
۰/۷۵٪	۴	انساب
۰/۳۷٪	۲	نقابت (شیعیان)
۰/۳۷٪	۲	طب
۰/۱۸٪	۱	فلسفه

در بین ۵۴۵ نفر عالم و جوینده علوم دینی کتاب *سیاق*، از ۱۲ نفر فقیه و عالم دینی زن یاد شده که ناشی از آنجاست که مادر عبدالغافر خود عالم دینی بوده است. این زنان عموماً شافعی‌مذهب بوده‌اند. از ۵۳۳ نفر عالم مرد یاد شده هم حدود ۴۵۱ نفر شافعی، ۵۶ نفر حنفی، ۱۶ نفر علوی (شیعی)، ۳ نفر مالکی‌مذهب، ۱ نفر حنبلی و حدود

۶ نفر از اصحاب محمد بن کرام (متوفی ۲۵۵ ق) اند. به عبارتی ۸۴/۶٪ شافعی، ۱۰/۵٪ حنفی، ۳٪ شیعی، ۵۶/۰٪ مالکی، ۱۸/۰٪ حنبلی و ۱۲/۱٪ کرامی اند. از این میان، ۵۰۴ نفر در حدیث، ۴۵ نفر در فقه، ۴۵ نفر در نحو و ادب، ۲۷ نفر در وعظ، ۲۱ نفر در قرائت قرآن، ۱۶ نفر در علم اصول، ۱۳ نفر در تفسیر، ۴ نفر در علم انساب، ۲ نفر در طب، ۲ نفر در زمینه نقابت، و ۱ نفر در علم فلسفه فعالیت داشته‌اند که نشان‌دهنده برتری و تفوق قطعی علم حدیث و بعد از آن فقه و ادب عرب است.

۵. بررسی اطلاعات/الانساب سمعانی

ابوسعبد عبدالکریم بن محمد بن منصور بن محمد بن عبدالجبار تمیمی سمعانی خراسانی، از دانشمندان علم انساب (۵۰۶-۵۶۲ ق)، حافظ، محدث، ادیب و فقیه شافعی برجسته ایرانی در قرن ششم است (رک. سمعانی، ۱/۱۴۰: ۱۶). سمعانی، معاصر با سلطنت سلطان سنجر در خراسان، همراه پدرش از مرو به شهر نیشابور، مرکز علمی و فرهنگی خراسان، عازم شده و در همان شهر علوم رایج زمان خویش را فراگرفته است. سمعانی شافعی‌مذهب بوده و به جهت جایگاه شامخی که در علوم دینی داشته، از طرف دیوان سلطان سنجر، ریاست مذهب شافعی مرو و پیرامون آن و منصب تدریس مدرسه نظامیه و خطابه مسجد جامع مرو به او تفویض شده بوده است (رک. منتجب‌الدین جوینی، ۱۳۸۴: ۸۶-۸۷).

تعداد و نسبت علمای عصر سلجوقی در الانساب بر اساس مذهب آنان		
مذهب	تعداد افراد	درصد
شافعی	۱۴۳۶	۹۵/۷۳٪
حنفی	۲۴	۱/۶۶٪
شیعی	۲۰	۱/۳۳٪
حنبلی	۷	۰/۴۶٪
معتزلی	۵	۰/۳۳٪
مالکی	۵	۰/۳۳٪
اسماعیلی	۲	۰/۱۳٪
کرامی	۱	۰/۰۶٪
جمع کل	۱۵۰۰	۱۰۰٪

سمعانی سفرهای بسیاری به نقاط مختلف سرزمین‌های اسلامی کرده و به جهت تألیف *الانساب* خود از خراسان تا شام و عراقین را طی نموده و از محضر علمای متعدد آگاه به علم انساب کسب علم کرده است. *الانساب*، با این که اثری در نسب‌شناسی یا شجره‌نگاری است، مشتمل بر اطلاعات بسیار سودمند و مهم دیگری نیز هست، چراکه

سمعانی در هر بخش با معرفی نسب افراد، زادگاه آن‌ها را معرفی و اطلاعات ارزشمندی در تاریخ و جغرافیا در اختیار مخاطب قرار می‌دهد.

سمعانی *الانساب* را بر اساس حروف الفبا تنظیم نموده و در آن از صدر اسلام تا زمانه خود به معرفی اسامی هزاران نفر از رجال و علمای علوم دینی پرداخته است، اثری جامع و مفصل که در بعضی تصحیحات شمار مجلدات آن به ۱۲ رسیده است. بر طبق حدیثی از زبان پیامبر اکرم (ص) که «شفاعت هفت گروه از مردم همانند شفاعت پیامبران است، مؤذن، امام، شهید، حافظ قرآن، عالم، یادگیرنده و توبه‌کننده» (سمعانی، ۱۳۰۱/۱۱۲)، سمعانی در زمانه خود با گشت و گذار در شهرها و قصبات خراسان و دیگر نواحی پیرامونی، به ثبت احوال و اسامی و آثار تمام افراد شناخته‌شده‌ای پرداخته که در علوم دینی فعالیت داشته‌اند. در *الانساب* از ۱۵۰۰ نفر از علمای دینی دوره سلجوقی یاد شده است. اگر اطلاعات عبدالغافر فارسی منحصرأ متمرکز در خراسان و به‌ویژه شهر نیشابور است، سمعانی به‌واسطه مسافرت‌های متعدد علمای دینی فعال در شهرها و قصبات خراسان و ماوراءالنهر تا عراق را به شکل اعجاب‌انگیزی شناسایی و ثبت کرده است.

جایگاه رشته‌های علوم دینی بر اساس <i>الانساب</i>		
درصد	تعداد نفرات	علوم دینی و غیر دینی
۹۷/۶٪	۱۴۶۴	حدیث
۲۰/۱۲٪	۳۰۳	فقه
۵/۷٪	۸۶	قضا
۶/۸٪	۱۰۲	نحو و ادب
۵/۱٪	۷۷	شعر
۰/۸٪	۱۲	تفسیر
۱/۶٪	۲۵	خطابت و وعظ
۱٪	۱۵	قرائت قرآن
۰/۴۶٪	۷	کلام
۰/۴۶٪	۷	حساب و علم نجوم

به لحاظ گرایش مذهبی، از ۱۵۰۰ نفر عالم دینی دوره سلجوقی مذکور در *الانساب*، ۱۴۳۶ نفر شافعی، ۲۴ نفر حنفی، ۲۰ نفر علوی، ۵ نفر مالکی، ۷ نفر حنبلی، ۱ نفر از اصحاب محمد بن کرام و ۲ نفر اسماعیلی می‌باشند، که به مانند دیگر منابع مورد بحث، کثرت و برتری قطعی تعداد علمای شافعی‌مذهب را نشان می‌دهد، پدیده‌ای که آن را باید ناشی از فعالیت مدارس نظامیه در بخش‌های مختلف ایران از خراسان تا عراق

دانست. به لحاظ علمی، از ۱۵۰۰ نفر عالم دینی متعلق به عصر سلجوقی مذکور در *الانساب*، ۱۴۶۴ نفر در حدیث، ۳۰۳ نفر در فقه، ۸۶ نفر در قضا، ۱۰۲ نفر در نحو و ادب، ۷۷ نفر در شعر، ۱۲ نفر در تفسیر، ۲۵ نفر در خطابت و وعظ، ۱۵ نفر در قرائت قرآن، ۷ نفر در کلام و ۷ نفر در حساب و علم نجوم فعالیت داشته‌اند که باز نشان‌دهنده برتری و گسترش علم حدیث و فقه است. ارقام مذکور نشان می‌دهد که همزمان تعداد قابل توجهی از علمای دینی در چندین حوزه فعالیت داشته‌اند.

فراوانی آمار علمای عصر سلجوقی بر اساس منطقه جغرافیایی بنا بر <i>الانساب</i>		
منطقه	تعداد نفرات	درصد
عراق عرب	۵۲۲	٪ ۳۴/۸
نیشابور	۲۱۸	٪ ۱۴/۵
عراق عجم	۱۷۵	٪ ۱۱/۶
بخارا	۱۶۹	٪ ۱۱/۲
مرو	۱۵۶	٪ ۱۰/۴
سمرقند	۱۳۹	٪ ۹/۲
هرات	۴۱	٪ ۲/۷
جرجان	۳۵	٪ ۲/۳
بلخ	۳۶	٪ ۲/۴
فرغانه	۹	٪ ۰/۶

مانند دیگر موضوعات، به لحاظ پراکندگی جغرافیایی هم اطلاعات مندرج در *الانساب* دارای تفصیل و اهمیت ویژه‌ای است، چراکه سمعانی با جزئیات و دقت بیشتری زادگاه خاستگاه جغرافیایی علمای دینی مورد نظر خود را ثبت نموده است. اطلاعات کتاب *الانساب*، به مانند دیگر منابع، اما با دقت و تفصیل بیشتر برتری موقعیت عراق عرب، به مرکزیت بغداد، و خراسان، به مرکزیت علمی نیشابور و سیاسی مرو، را از حیث برخورداری از مراکز علمی و کثرت و فراوانی علمای دینی نشان می‌دهد. بر اساس اطلاعات به‌دست‌آمده از *الانساب* می‌توان گفت که بین وجود مدارس نظامیه در شهرهای قلمرو سلجوقی و کثرت و فراوانی علمای دینی در این نواحی، که عموماً دارای مذهب شافعی بوده‌اند، رابطه مستقیم وجود دارد.

۵. نتیجه

یکی از ویژگی‌های مهم جامعه ایران عصر سلجوقی برتری یافتن جایگاه علمای دین و موقعیت علوم دینی مخصوصاً در دو حوزه فرهنگی و جغرافیایی خراسان بزرگ در شرق

و عراق عرب و عجم در غرب بود. اهمیت خراسان و عراق، جدای از پیشینه تاریخی آنها طی دوره اسلامی، متأثر از موقعیت جغرافیایی و مرکزیت سیاسیشان طی دوره سلجوقی بوده است. خراسان مرکز و کانون شکل‌گیری حکومت سلجوقیان در ایران و بعد از آن مرکز شاخه شرقی نظام سیاسی سلجوقی طی دوره طولانی امارت سلطان سنجر (۴۹۰-۵۵۲ ق) بود. عراقین عرب و عجم هم کانون استقرار خلافت بغداد و از مراکز سیاسی حضور سلجوقیان به مرکزیت ری (۴۵۵-۴۶۵ ق)، اصفهان (۴۶۵-۵۱۱ ق) و همدان (۵۱۱-۵۹۰ ق) بود. همین موقعیت سیاسی منجر بدان شده بود که پررونق‌ترین مراکز شهری محل سکونت و فعالیت فشر اجتماعی فقها و علمای دین در خراسان و عراق شوند. طی دوره سلجوقیان، تحت تأثیر عوامل مختلفی همچون رقابت‌های مذهبی اهل مذاهب و سیاست‌های حمایتی و تشویقی نظام سیاسی، رونق علوم دینی و نقلی با اقبال بسیار مواجه گردید. اقبال عمومی به فراگیری علوم نقلی در این دوره به حدی افزایش یافت که فعالان در حرف و مشاغل مختلف در شهرها و قصبات در مجالس علمای دینی حضور می‌یافتند و علوم دینی چون حدیث را فرا می‌گرفتند. مهمترین مدارس نظامیه در شهرهای مهم عراق و خراسان، چون بغداد و اصفهان و ری و نیشابور و مرو و هرات، فعالیت داشتند و همسویی سیاست‌های رسمی حکومت در امر آموزش علوم و ارزش‌های مذاهب اهل سنت، با محوریت مذهب شافعی، و اقبال عموم اهل سنت و رقابت خواص مذاهب در ترویج و گسترش علوم دینی سبب‌ساز گسترش آموزش عمومی چون حدیث و فقه شد. نتایج به‌دست‌آمده از منابع تاریخی مورد استفاده به‌خوبی گویای برتری قطعی علمای شافعی مذهب بر علمای دیگر مذاهب است، به طوری که نزدیک به ۸۰ درصد علمای دینی شناخته‌شده عصر سلجوقی در مناطق جغرافیایی مورد بحث شافعی بوده‌اند. متناسب با چنین برتری قطعی و معنادار موقعیت علمای مذهبی شافعی، ترویج فقه شافعی و کلام اشعری در دوره سلجوقی، که همانا ناشی از سیاست آموزشی مدارس نظامیه بود، از دیگر رویدادهای مهم عصر بود و نتیجه آن رواج علوم نقلی و برتری جایگاه دانش‌هایی چون حدیث و بعد از آن فقه. نزدیک به ۷۰ درصد علمای دینی شناخته‌شده محدث بوده‌اند و نزدیک به ۳۰ درصد آنها فقیه. با اینکه اعداد و ارقام مذکور نمی‌تواند بیان‌کننده دقیق تعداد علمای دینی و علوم آنها باشد، نتایج به‌دست‌آمده از چهار مرجع مذکور، که مستندترین و مفصلترین آثار در موضوع پژوهش حاضر هستند، نشان‌دهنده آثار تعیین‌کننده سیاست‌های رسمی نظام سیاسی سلجوقی و خلافت عباسی در حمایت گسترده از علوم دینی با محوریت مذهب شافعی و علوم نقلی است، و این نشان می‌دهد که حمایت حکومت‌ها از علوم خاص تا چه اندازه می‌-

تواند نقش تعیین کننده در گسترش آنها و به حاشیه بردن دیگر علوم داشته است. نتیجه این امر بر هم خوردن تعادل بین علوم در این دوره است، به نفع علوم دینی، خاصه حدیث و فقه، و به ضرر علوم عقلی و فلسفی.

پی‌نوشت‌ها

۱. در مورد موقعیت علمای دینی و وضعیت آموزش علوم دینی در عصر سلجوقی و پیامدهای آن، جز آثار امید، ترکمنی آذر، کسای و مکدسی، مذکور در بخش منابع، تحقیقات ذیل قابل توجه است:
Bulliet, R. W., 1974, *The patricians of Nishapur. A study in medieval Islamic social history*, Cambridge Mass.
Levy, Reuben, 1928, "The Nizamiya Madrasa at Baghdad," *Journal of the Royal Asiatic Society*, No. 2, 265-270.
Makdisi, George, 1979, "The significance of the Sunni schools of law in Islamic religious history," *International Journal of Middle East Studies*, No. 1, pp. 1-8.
۲. حوزه‌های فرهنگی همجوار عراق عرب و عجم، چون خوزستان و فارس و آذربایجان، طی دوره سلجوقی از مناطق اقماری حوزه فرهنگی عراقین بوده‌اند.
۳. حوزه فرهنگی و جغرافیایی خراسان بزرگ در عصر سلجوقی از کانون‌های مطرح فرهنگی و تمدنی اسلامی و ایرانی بوده، با شهرها و مراکز فرهنگی مطرح و شاخصی چون، نیشابور، مرو، بلخ و هرات. ماوراءالنهر را می‌توان با خراسان یک حوزه فرهنگی به شمار آورد.
۴. با توجه به تعدد و تکرار صفحات و اسامی، از ذکر صفحه و نام و القاب علمای دینی در همه آثار مورد استفاده خودداری شده است.
۵. درباره درصدها و ارقام باید این نکته را ذکر کرد که چنان نبوده که هر عالم دینی تنها در یک زمینه، چون حدیث یا فقه یا دیگر علوم متعلق به دین و شریعت یا ادب، فعالیت داشته باشد، بلکه بخش قابل توجهی از علمای دینی، در چندین زمینه صاحب نظر و اثر بوده‌اند. به همین خاطر یک عالم دینی دارای تبحر و اثر در چندین رشته، در چندین حوزه از علوم دینی مورد محاسبه قرار گرفته است. این شیوه محاسبه در تمام نمونه‌های مورد بحث اعمال شده است.

منابع

- ابن الاثیر، عزالدین (۱۴۱۷ ق)، *الکامل فی التّاریخ*، ج ۸-۹، تصحیح عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دار الکتب العربی.
- ابن الجوزی، جمال‌الدین ابوالفرج (۱۴۱۵ ق)، *المنتظم فی تواریخ الملوک و الامم*، ج ۹-۱۰، تصحیح سهیل زکار، بیروت، دارالفکر.
- ابن خلکان (۱۳۸۱ ق)، *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*، تصحیح احسان عباس، ج ۱، ۲، ۵، بیروت، دار صادر.
- ابن کثیر (۱۴۰۷ ق)، *البدایه و النهایه*، تصحیح خلیل شحاده، ج ۱۲، بیروت، دارالفکر.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۱۳۵۷)، *زبدة النصره و نخبه العصر: تاریخ سلسله سلجوقی*، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- بویل، جی. آ. (۱۳۸۵)، «تاریخ سیاسی و دودمانی سلجوقیان»، *تاریخ ایران کمبریج (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان)*، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.

- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۵)، «سلجوقیان: اختلافات مذهبی و پیامدهای آن»، پژوهشنامه علوم انسانی، ش ۵۱، صص ۵۳-۷۴.
- سبط ابن جوزی (۱۳۷۱ ق)، مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان، ۸، حیدرآباد دکن.
- سبکی، تاج‌الدین ابونصر (۱۳۸۳ ق)، طبقات الشافعیة الكبرى، تصحیح محمود محمد الطنحی و عبدالفتاح محمد الجاد، ج ۴-۷، قاهره، دار احیاء الکتب العربیة.
- سمعی، ابوسعید عبدالکریم (۱۳۹۶-۱۴۰۵ ق)، الانساب، تصحیح عبدالرحمن یمانی، محمد عوانه، ریاض مراد و دیگران، ۱۲ جلد، قاهره.
- عالم‌زاده، هادی (۱۳۷۹)، «اوضاع دینی، فرهنگی و اجتماعی سده ششم هجری به گزارش ابن جوزی»، تاریخ اسلام، ش ۲، صص ۱۷۵-۱۹۱.
- عبدالغافر فارسی (۱۳۶۲)، تاریخ نيسابور المنتخب من السياق، المنتخب ابواسحق ابراهيم بن محمد الازهر الصيرفي، تصحیح محمد کاظم محمودی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- عبدالغافر فارسی (۱۳۸۴)، المختصر من کتاب السياق لتاريخ نيسابور، تصحیح محمد کاظم محمودی، تهران، میراث مکتوب.
- کسائی، نورالله (۱۳۶۳)، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، تهران، امیرکبیر.
- Hodgson, G. S. M., 1977, *The Venture of Islam*, Chicago and London, The University of Chicago.
- Makdisi, George, 1961, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh Century Baghdad, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 24, pp. 1-56.

Archive of SID